

ORTAÇAĞ'DA ŞÜREGEL'İN TARİHİ COĞRAFYASI

Mehmet ÖZMENLİ*

Özet

Doğu Anadolu'nun Erzurum-Kars bölümü içinde yer alan en eski yerleşim yerlerinden olan Şüregel, tarih boyunca bölgenin en önemli kültür ve ticaret merkezi olmuştur. Şüregel, Ortaçağ tarihi boyunca bu özelliğini korumuş ve egemen olmak isteyen birçok devletin mücadele alanı haline gelmiştir. İklimi elverişli, toprakları verimli, akarsuları bol bir coğrafi sahada kurulan herhangi bir siyasi teşekkülün gelişme ihtimali yüksektir. Başka bir deyişle coğrafi faktörler olumlu ya da olumsuz yönden tarihi olayları etkilemektedir. Kars'ın Şüregel bölümü ve bu alanın içinde kalan Anı şehri de coğrafyanın verdiği avantajları ticari, kültürel açılardan olumlu yönde değerlendirirken siyasi bütünlük oluşturamaması nedeniyle güçlü krallıklar kuramamıştır. Anadolu'yu doğuyu batıya, kısmen de kuzeyi güneye bağlayan yolların kavşağında kurulan ve yerleşme tarihi boyunca farklı devletlerin hâkimiyetinde kalan Şüregel, sosyo-ekonomik ve kültürel özellikleriyle önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve kendine özgü bir form kazanmıştır. Bu çalışmada ortaçağ boyunca Şüregel'in coğrafyasının sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi özellikleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu Köprüsü, Şüregel, Arpaçay, Elegez Dağı, Koklat Dağı.

THE HISTORICAL GEOGRAPY OF ŞÜREGEL IN THE MIDDLE-AGE

Abstract

One of the oldest residential areas located in the region of Erzurum-Kars in Eastern Anatolia, Şüregel has been cultural and trade center of high importance in the region throughout history. It was, therefore, a place of struggle for any state which sought sovereignty over the area. It is evident that any political organization that emerged in an area with appropriate climatic conditions, fertile lands and abundant water sources has a high chance of development. In other words, geographical factors affect, either positively or adversely, historical events. Şüregel area of Kars and Anı city located in this area couldnt establish strong kingdoms due to the lack of a political in spite of exploiting the advantages of geography in terms of cultural aspects positively. Constructed at the junction of the roads that connect Anatolia from the east to west and partly from the north to the South, Şüregel, which remained under the sovereignty of many different states throughout history, was an important residential area with its socio-economic and cultural characteristics and gained a form of its own. In this study, the focus is on the socio-cultural, economic and political characteristics of Şüregel during the Milde-Age.

Keywords: A Bridge of Silk Road, Şüregel, Elegez, Koklat Mountain.

Giriş

Tarihin değişmeyen yer (mekân), zaman ve insan olmak üzere üç unsuru vardır. Bu unsurlardan biri olmadığı takdirde, tarihi olayları ilmi bir çerçeveye oturtmak imkânsız hale gelir. Aktarılan olay, tarihi olmaktan çıkarak masal hüviyetine bürünür (Memiş, 1990: s.7).Coğrafi mekân, toplumların varlığını sürdürebilmesi için gerekli olduğuna göre, tarihin konularını oluşturan tarihi olayların ortaya çıkmaları, geçirdikleri evreler ve özelliklerini, içinde buldukları maddi şartlar belirlemiştir. Örneğin deniz kenarında veya adalarda oturanlarla kara

* Yrd. Doç. Dr. Giresun Üniversitesi Eğitim Fak. İlköğretim Bölümü, mehmetozmenli@hotmail.com

içlerinde, çöllerde, bozkırlarda veya nehir boylarında oturanların, ovalarda dağlık yerlerde veya yaylalarda yaşayanların, çorak yerlerde bulunanlarla sulak ve verimli yerlerde olanların hayatı bir ve aynı değildir. Bu nedenle, bir topluluğun inkişaf ve tekâmülünü iyice anlayabilmek için, öncelikle üzerinde yaşadığı coğrafi mekânın, yani memleketin özelliklerini bilmek gerekir (Demircioğlu, 1993: c.1, s.1).

Bütün bunlardan sonra tarihin istediği mutlak bir coğrafya bilgisi olmadığı bir gerçektir. Buna karşılık milletlerin, devletlerin, hatta kültürlerin meydana gelmesinde, inkişaf ve gelişimlerdeki etki imkânlarını açıklayan, böylelikle tarihi olayların anlaşılmasına yarayan toplu ve metotlu bir coğrafya bilgisi olduğunu görmekteyiz. Bunu da bize bugün, coğrafi müşahedeleri insan topluluklarının hayatı yönünden yeni bir usul ve yöntemle bağlamış bir ilim dalı olan jeopolitik, başka bir ifadeyle siyasi coğrafya öğretmektedir.

Yerkürede hiçbir yer ülkemizin de içinde bulunduğu Yakındoğu kadar bilginleri büyülememiştir; çünkü burası uygarlıkların bir kısmının beşiği idi. Şüregel’de çoğunlukla dağlık, verimli, yüksek araziler ve vadilerden oluşan, kanlı kargaşalara sıkça sahne olan, istilacılar tarafından istila edilen, birçok ulusun, hükümdarlığın yükseldiği ve düştüğü, bazen mücadelenin yüzyıllar boyunca devam ettiği bir coğrafyadır. Anadolu, coğrafi konumundan dolayı Asya ile Avrupa kıtalarının birbiri ile bağlantısının da bir köprü görevi görür. Ayrıca, boğazlar aracılığı ile Karadeniz’i Akdeniz’e bağlayan bir su yolu görünümündedir (Ramsay,1960:s.23; İzbirak,1984: s.1; Tunçdilek, 1986: s.9; Memiş, 1989: s. 3; Kinal,1991: s.1; Erzen, 1992: s.1). Anadolu Asya’dan batıya doğru uzanan Sasani platosunun devamı olduğundan genellikle dağlık ve yüksek bir yayladır. Anadolu’nun arızalı ve yüksek bir yayla oluşu, yüksek dağlar arasında sulak ve yerleşmelere elverişli vadilere imkân tanımıştır (İzbirak, 1984: s.7, Kinal, 1991:s. 2).

Anadolu'nun tarihi coğrafyasından söz ederken, yeraltı zenginliklerini ve özellikle de maden cevherlerini unutmamak lazımdır. Hele hele bunlardan bakır madeninin Anadolu tarihinde son derece önemli ve apayrı bir yeri vardır. İklim şartlarının yaşama uygunluğu, topraklarının verimliliği, bitki örtüsünün zenginliği tarımı canlı kılarken, otlaklarının bolluğu da hayvancılığa zemin oluşturmuştur.

1-Şüregel’in Coğrafi Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesi’nin Erzurum-Kars Bölümü sınırları içerisinde bulunan Şüregel, Anadolu’nun orta kesimlerinden batıdan doğuya daralarak uzanan, ancak Doğu Anadolu’da belirgin bir genişlik kazanmış olan Anatolid Birliği içinde yer almaktadır (Ketin, 1983: s.502–503).

Kars Çayı’nın Şahnalar Boğazı’ndan Arpaçay’a kadarki bölümünün kuzeyinde kalan depresyon düzlüklerini, Çıldır Gölü’ne ayak oluşturan Çarcı Deresi hafifçe yarararak kısmen ikiye ayırmıştır. Bu derenin batısındaki düzlüklere Yalınçay (Zaruşad) Düzleri, doğusunda kalan ise Taşdere (Şüregel) Düzleri (Arpaçay doğusunda devam eden) denir. Kars Çayı vadisi güneyinde kalan düzlüklere de, Başgedikler Düzü adı verilir (Doğanay, 1989: s. 241).

Tarih öncesi dönemde ve şüphesiz eskiçağda bütün bu yöre ormanlarla kaplıydı, ama kırsal hayat, başka

yerlerde olduğu gibi orada da vadileri ve bayırları ormansızlaştırdı. Ancak vadiler, suların bolluğu ve burada ki güneşli hava sayesinde verimliliklerinden bir şey kaybetmedi.

Kurkjian'ın ifadesiyle: "Buz gibi iklim tabii ufak bir abartmadır; Kışlar, daha yüksek dağ alanlarında serttir, ama tümde iklim ılımlıdır " (Kurkjian,1958: p.1). Strabon bölgeyi tanımlarken topraklarının verimli olduğunu vurgulamıştır: "Armenia'nın içerilerine girdiğimizde pek çok dağ ve çorak yaylayla karşılaşırız; buralara asma bile zorlukla gelir, ama benzersiz zenginlikte pek çok vadi de çıkar karşımıza" (Strabon,1960- 1961: b.15).

Armenia vakanüvisi Ghazar Pa'rpec'i de bölgeyi şöyle övecektir: "Ovaları uçsuz bucaksız ve av hayvanlarıyla dolup taşıyor. Gayet güzel bir konumda bulunan, zengin otlaklı civardaki dağlar geviş getirenlerle dolu. Bu dağların doruklarından akan sular, insan eliyle verimleştirilmeye ihtiyaç duymayan tarlaları suluyor. Güzel kokulu çiçeklerin keskin rayihası, gök kubbenin altında yaşayan avcılara ve çobanlara şifa veriyor. Tarlaların verimliliği çiftçilik yapan bir halkın dileklerini bütünüyle yerine getiriyor" (Ghazar Pa'rpec'i,1985:s. 7).

Batıda Yahnılar ve Koçköyü suyu ile doğuda Arpaçay ve Türkiye-Ermenistan sınırı, güneyde Alacadağ ile Mağazberd deresine kadar yayılan ve suları Arpaçay tarafından toplanan dalgalı yayla bölgesi Şüregeldir. Kuzeyde Kızıltaş köyünden yukarıda kalan dağlık yerler, Akbaba adıyla ayrı bir bölge sayılır.(Harita 1)

Kars ilinde kalan Şüregel bölgesi, Batı Şüregel olup, Arpaçay solundaki Gümrü bölgesini de içerisine alır. Güneyde Buğutu, doğuda Elegez ile Koklat dağlarına kadar uzanan ve suları Arpaçay'da toplanan Doğu Şüregel, sınırın ötesinde kalmıştır. Halk arasında, Kars çayı kavşağından yukarıdaki Arpaçay boyuna Yukarı Şüregel ve bu kavşağın güneyine de Aşağı Şüregel denilmektedir (Kırzioğlu,1958: s.6).

Soğanlı dağlarından doğan Çatal ve Zuzu dereleri ile Çıplak dağdan kaynaklanan Sarıçamur ve Karanlık dereleri, Sarıkamış'ta birleşerek Kars çayı adını alır. Sarıkamış'ın kuzeydoğusundaki Çatak köyünde Kızılçubuk deresini (13,8km) alan Kars çayı, kaynağını Çıplak dağdan alan Güney dere ve kaynağını Balıklı dağdan alan Eğrice dere (13.1km) ile Yolgeçmez köyünde birleşir. Büyükkumru dağından kaynaklanan Güllüdere ise, kuzeyden gelen Kekeç deresini de alarak Selim'de Kars çayına katılır. Selim-Kars arasında kuzeydoğu yönlü akışını sürdüren Kars çayı, birçok akarsuyu da alarak güneye yönelir ve Başgedikler köyünün (Arpaçay) kuzeyinde Arpaçay'a katılır. Kars çayının Arpaçay'la birleştiği yere kadar olan toplam uzunluğu 120 km. kadardır.

Eskiden Kars Çayı ile birleştikten sonraki Arpaçay'ın kaynak eserlerde geçen Akhuryan/Akhuriyan (Urartuca Akuriani) ırmağı adının, Kars/Taht-Düzü merkezi sayılan ve 2800 yıl önce, Urartu çiviyazılı kitabelerinde (I. Argıştı'nin Sarıkamış kitabesinde) anılıp henüz yeri keskince bilinmeyen Akhuriani şehrinde kaldığı Kırzioğlu tarafından belirtilmektedir (Kırzioğlu,1958: s.9). N. Adontz, Ermeni metinlerine dayanarak Akhuryan'ın yerini kesin olarak Kars Çayı'nın başı olan Sarıkamış suyunun sağ kıyısında olduğunu belirtmektedir (Adontz,1938: s.202).

Kırzioğlu, Arşaklılar çağında, Soğanlı ve Allahüekber dağlarından gelen Kars Çayı'nın Arpaçay ile kavuştuktan

sonra Aras'a kadar olan kısmına Ermeni metinlerinde Akhuryan denmesini önemsiyor ve Akhuryan'ı Kars Çayı'nın yukarılarında değil, Şüregel'e geçtiği aşağı taraflarında aranması gerektiğini ve burasının da Kars Kalesi olabileceğini vurgulamaktadır (Kırzioğlu,1958: s.53). Kars Çayı ile birleşen Arpaçay Aşağı Şüregel'de derin yataktan akarak meşhur Anı şehrini doğu ve güneyden çevirerek, Digor'dan gelen Karabağ Suyunu sağdan alıp, Tekelti dağı önünde Aras'a katılır.

Strabon Armenia havalisi için: "Tümüyle çetin ve dağlık arazilerden meydana gelir" diye belirtmektedir (Strabon,1960-1961: b.15). Dağlar doğu-batı yönünde uzanan bir dizi kıvrım oluşturur. Bu kıvrımlardan biri, batı tarafında Dersim(Agilisen) silsilesiyle başlar, doğuya doğru Şeytan dağı, sonra da Bingöl silsilesiyle devam eder Erzincan'ın kuzeyinden Erzurum'un güneyine ilerler ve ortaçağdaki Bagrevand (Pakrevant) kazasının kuzeyinden Çagatk kazasına kadar Ağrı dağının zirvesine ulaşır. Buradan güneye ve güneydoğuya yönelerek Tendürek Dağları izler; bu silsile ortaçağdaki Kogovit nahiyesinde kuzey Armenia'yı (Anı ve Kars diyarını) Van Armenia'sından ayırır. Batıdan doğuya Armenia'yı ortadan kesen bu iç dağ silsileleri tarihte bir doğal engel rolü oynamıştır. Bu doğal engel aynı zamanda Armenia'nın oluşumunun nedenidir.

Armenia tarihinin doruk noktası olan X. yüzyılda Kuzeyde Anı ve çevresinde bulunan Bagraduni (Pakraduni) Armenia'sı ile güneyde Van yöresi Vasburagan'da Ardzruni Armenia'sının karşı karşıya geldiği görülür (Grousset, 2005: s.21). İklim şartlarına baktığımızda ülkemizde sıcaklık değerlerinin dağılımları konusunda yapılan çalışmalar ve hazırlanan gerçek izoterm haritalarında, en düşük sıcaklık ortalamalarının Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek plâtolarında gerçekleştiği görülür. Bu alan, ülkemizin en soğuk yöresi durumundadır.

Ksenophon, "Anabasis" isimli eserinde; insanların kışı toprak altındaki mağaralarda geçirmek zorunda kaldığını; yazın ise enlemden dolayı kavurucu sıcakların olduğunu ifade etmektedir (Ksenophon,1961: s.25). En yüksek sıcaklık Temmuz-Ağustos aylarında +35 derece, en düşük sıcaklık ise Kasım-Aralık aylarında -30 derece dolaylarındadır.

2. Şüregel Adının Kaynağı

Şüregel adının ortaya çıkışında çeşitli iddialar mevcuttur. Mesudi, Kafkasya'ya Asya'dan gelmiş Kafkas halklarından dediği (Mesudi, 1961: I,s. 149), Ebu'l-Fida'nın Türk olarak (Ebu'l-Fida, 1842: s. 203) adlandırdığı Alanların (İşguz/İskit konfederasyonu içinde yer alan kavimlerden, Mehmetov, 2009: s. 98) bir kolu olan Sıraklar, I. Tiridat tarafından Arpaçay boylarına yerleştirildiler. Bu yüzden Kırzioğlu Kars-Arpaçay'ı boyuna Sırak denildiğini belirtiyor (Kırzioğlu, 1953: s.154).

Ksenophon, İskitlerin yaşadığı arazide Arpazos diye bir ırmaktan bahsetmektedir (Ksenophon, 1961: IV, s. 7,18). Budagov ve Geybullayev "Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti" adlı eserinde Şüregel içinde yer alan Arpaçay ismi üzerinde geniş bilgi bulunmaktadır. Arpaçay kıyılarında Sak denilen Orta Asyalı topluluklardan bahsetmektedir. M.Ö. VII. yüzyılda bu nehre Arpaç dendiğini belirtmekte Ksenophon'un bunu Yunanca ses düzenine göre ç -z ses farklılaşması ve "ay" eki yerine Yunanca "os" getirdiğini belirtmektedir.

(Budagov- Geybullayev, 1998 (2000): s. 24,25, 218, 219)

Ptolemaios coğrafya eserinde burayı Sirakene (Sırak-yurdu) diye gösteriyor (Ptolemaios, 1901: s. 9). Ermeni metinlerinde bölgeye “Şirak”, başşehrine de “Şirakavan” denilmektedir (Sandalgian, 1917: I, 254; II, 538–539). Movses Khorenatsi Culfa destanında Arpaçay kıyılarında ki tarımından bahsederken: “Eğer senin boğazın Şara'nın boğazı ise, bizim ambarlarımız Şirak'ın ambarları değildir” diyerek hem bölgenin isminin Şirak olduğu hem de Şirak bölgesinin tarımının iyi olduğunu anlatmaktadır (Khorenats'i 1980: s.12).

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden sonra Kars'ın doğusundaki bereketli ova, Osmanlı metinlerinde Şurag-El ve Şüreg-El diye geçmektedir. Revanlılar Gümrü ile Yahni dağları arasına Şörög-El, Karşılılar da Şüreg-El demektedirler. Dede Korkut'ta İç-Oğuz ortasındaki bu sancağa, şimdi Arpaçay sağında kalesi ve kilise harabeleriyle ıssızlaşan ve son yıllarda yanında aynı adla bir köy kurulan Baş Şüregel kasabasının eski adı Şirakavan'a (Anı'nın merkez şehir olduğu bölgedir) göre Şirokavan Ucu adıyla işaret edilmiştir (Kırzioğlu, 1953: s.154).

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde “Şehr-i azim imiş. Hâlâ ol kadar imar değildir. Sultanlıktır, bir nökere mâliktir.” dediği yer Şehr-i Şurakil'dir (Evliya Çelebi, 2005: c. 2,s.141). Belazuri, Fütuhu'l-Buldan isimli eserinde III. İrminiye diye tanımladığı bölümde Siractayr isimini kullanmaktadır (Belazuri, 1987: s. 278). İbn Hurdazbih “Yollar ve Ülkeler” isimli eserinde III. Ermeniy'e de buraya Sirâc-ı Tayr demektedir. IV. Ermeniy'e de de Sirac isimli bir yerden de bahsetmektedir (İbn Hurdazbih, 2008: s. 105-106).

Şüregel/Şirak (Shirak), tarihi Armenia'da Ayrarat vilayetinin baş şehirlerinden biridir. O, nehir Arpaçay'ın aşağı taraflarında bulunur. 3730 km karedir. 1530 m deniz seviyesinden yukarıdadır. Şüregel'de insan yaşamı ve yerleşimine ait izler erken Taş Devri'nden başlamış ve günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.

3. Şüregel'in Tarihi Yolları

Anadolu'nun doğuya açılan iki yol ağzından biri Malatya-Elazığ-Muş-Van depresyonunu takip eden yol; diğeri ise Erzincan-Erzurum-Pasinler yoludur. Horasan'da ikiye ayrılan yolun bir kolu Eleşkirt-Ağrı-Doğu Bayezit yönüne giderken diğerkol da Sarıkamış üzerinden Kars'a gitmektedir. Bu kol, Sarıkamış'a varmadan, Karakurt Boğazı'nda sağa kıvrılarak, Kağızman ve Tuzluca'dan sonra zengin İğdır Ovası'na inen ikinci bir kola daha ayrılır. Bu ikinci kol Culfa-Tebriz-Tahran yolu ile Sasani içlerine kadar uzanır. Bölgenin önemli ulaşım ağlarından biri de, bölgeyi Çoruh Havzası'na bağlayan Sarıkamış-Gaziler yoludur (Belli, 1977: s.117; Belli, 1982: s.184; Koşay-Turfan, Ankara, 1959: s.351; Sevin, 1979: s.106; Sevin, 1989: s.47; Erzen, 1992: s.6; Tarhan-Sevin, 1977: s.69; Saraçoğlu, 1989: s. 322; Çilingiroğlu, 1980: s.193).

Yazılı kayıtlar, kavşakta olan Şüregel'in, komşu ülkelerin kültürel merkezleriyle bağlandığını kanıtlamaktadır. Artashat (Artaşad)'a, İber ve Abhazya'ya Şüregel topraklarından geçerek ulaşılmaktadır. Bu yol Ortaçağ boyunca hep önemini korumuştur. Sarıkamış'tan Kars'a uzanan yol ise şüphesiz bölgenin en önemli yoludur. Bu yol,

Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan doğal bir yol ağıdır. Horasan'dan sonra Aras Irmağı'nın sağladığı elverişli vadiyi takip ederek Karakurt Boğazı'na ulaşan yol, çam ormanlarının arasından Sarıkamış'a varır. Urartu yazıtlarında bu bölgeye "Geçit Ülkeleri" KUR KA-Sie adı (Ceylan, 2001: s. 43) verilir. Urartular başta olmak üzere bölgeye çeşitli nedenlerle yapılan akınların ve göçlerin en önemli güzergâhıdır. Bu yol, Kars'tan sonra Şüregel'den (Anı) Türkiye topraklarından çıkarak Gümrü yolu ile Tiflis'e ulaşır.

Doğu ve batıda büyük devletlerin ortaya çıkışları ve yıkılışları ticaret yollarının canlılıklarını yitirmesine veya tekrar kazanmasına neden olmuştur. XII. Yüzyılda Bizans, Anadolu'daki topraklarını kaybederken, Selçuklular ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte Anadolu'da birçok kervansaray inşa edilmiş, ticari hayatta yeni merkezler canlanmaya başlamıştır. Rey, Maraga. Tebriz, Şüregel/Anı, Nahçıvan, Kars, Tiflis, Erzincan, Erzurum ve Sivas yanında daha birçok yer, kervanların ve konaklama merkezlerinin başlıcalarıdır (Özergin, 1915: s.141–170; Ünal, 1969- 1970: s.13-15). Altın Ordu merkezi Saray şehrine gitmek üzere, matbuu Selçuklulardan gizlice ve kılık değiştirerek yola çıkan Kilikya-Ermeni kiralı Rubenli I. Hetum, 1254'te Kars ilinden geçmiştir. (Aknerli Grigor, 2007; 46;Vardan, 2007: 148; Smbat Cronicle, 1996: 229–230) I. Hetum ve Rubruck'un (Papa'nın elçisidir) yazdıklarına baktığımızda Anı ve Şüregel Çingizli komutanların egemenliğinde müreffeh ve mamur alanlardır. Rubruck "Geleneksel bir şölende ben Şahaşah'ın Ani şehrine, çağırıldım. Onun nüfusu, aşırı derecede kuvvetlidir. O, bin Armenian kilisesi ve iki Saracen sinagogunu içerir ve Tatarlar orada egemendirler." (Rubruck, 2004: XXII) diyerek bu yol güzergâhında bulunan Şüregel'in ekonomik durumunu da anlatmaktadır.

İç Anadolu güzergâhı ve Trabzon iskelesi de Şüregel açısından son derece önemli idi. Aslında, Trabzon ile Erzurum arasındaki arızalı dağlara rağmen, Zigana ve Kop aşılarak, bağlantı sağlanıyordu. Böylece yol Erzurum'dan Kars'a ve oradan da Şüregel kanalıyla Tiflis ve Azerbaycan'a ulaşmaktaydı. Sasani-Azerbaycan'ından gelen Türkistan-Hint kervan yolunun, Dovin'e uğramadan Anı'ya gelmesi ve mallarını Trabzon limanından Bizans'a göndermeleri, Şüregel'in önemli bir yol güzergâhında olduğunu ortaya koymaktadır.

Resim:1 Arpaçay üzerindeki İpek Yolu Köprüsü

4. Şüregel'de Coğrafi Faktörlerin Yerleşim Birimlerine Etkileri

En ilkelinden en gelişmişine kadar bütün insan toplulukları, içerisinde bulunduğu coğrafi şartların etkisi altındadır ve faaliyetlerinde bunların izleri görülür. İnsan, bitki ve hayvan gibi, çevre şartlarını olduğu gibi kabul eden, bu şartlara karşı pasif kalan bir varlık değildir; aksine, insan tabiata karşı gelir, onunla savaşıyor ve onu

değiştirmeye ve isteklerine uydurmaya çalışır. Bununla beraber tabiatın insan üzerindeki etkisi konusunda olduğu gibi, insanın tabiata karşı reaksiyonu meselesinde de şunu kabul etmek lazımdır ki, insanın tabiatı düzeltme yolundaki çabası bir dereceye kadar ileri gidebilir (Brunhes, 1925: v. 1, s.17).

Toplumları etkileri altında bulunduran ve fiziki çevreyi meydana getiren faktörler, değişmeyen faktörlerdir. Mesela tarihin en eski zamanlarında Türkiye'nin coğrafi mevkii, iklimi ne idiyse, bugün de küçük değişikliklerle beraber, neredeyse aynıdır. Küresel ısınma ile değişimlerden bahsediliyor olsa bile asırlardır çok büyük değişimler yaşanmamıştır.

Buna karşılık insanlık tarihinin gelişimi içinde toplumlar üzerindeki etkilerinin, bu tekâmülün her devir ve derecesine göre, farklılıklar gösterdiğini kabul etmek gerekir (Brunhes,1925: s.9; Tanoğlu, 1969: c.I, s.8). Örnek olarak Uzakdoğu ile Akdeniz dünyası arasındaki en büyük ticaret yolu üzerinde bulunan Anadolu, İpek Yolu'nun batıdaki son durağıdır. Yeniçağ ve büyük keşifler ile birlikte dünya ticaretinin ağırlık merkezinin, okyanuslara kayması ve Süveyş kanalının açılması neticesinde bu yollara nazaran kenarda kalmıştır. Bu suretle Uzakdoğu ve Avrupa arasındaki ticaretle elde ettiği servetini kaybetmiştir. Böylece Anadolu'nun coğrafi mevkii değişmemiş; fakat tarihi tekâmül içinde bu mevkiinin Anadolu üzerindeki etkisi tamamen değişmiştir (Tanoğlu, 1969: s. 8- 9). Tarihin en eski devirlerinden itibaren insan toplulukları, yerleşim merkezi olarak genellikle büyük akarsu ve göl kenarlarını tercih etmişlerdir. Doğu Anadolu'da M.Ö. IX.–VI. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Urartu Krallığı, Van Gölü ile Urmiye Gölü arasındaki bölgeyi kendine yurt olarak seçmiştir (Erzen, 1992: s.25–47). Urartu egemenliğindeki Şüregel bölgesi Arpaçay'ın önemini iki yakasında yer almakla artırmıştır. Sonrasında Mamikon, Bagrat gibi derebeylikler, bölgeye egemen olmak isteyen Bizans-Sasani ve Bizans-Sasani-Emevi ardından Abbasi çatışmalarının nedenlerinin başında elbetteki Şüregel'in coğrafi öneminden kaynaklanmaktadır. Yine Selçuklu, Şeddadi, Saltuklu, İlhanlı, Akkoyunlu nihayet Osmanlı Şüregel'in egemeni olmuşlardır.

Bütün bunlarla beraber verimli bir sahaya yerleşmek, aynı zamanda bu sahayı dış tehlikelerden korumayı gerektiriyordu. İşte bu nedenle ilkçağlardan itibaren kurulan şehirler, yüksek ve ulaşılması zor olan mevkilere kurulmuş ve etrafları da sağlam surlarla çevrilmiştir. Şüregel'in en önemli kenti Anı da etrafı sağlam surlarla çevrili muhkem kale şehridir. Anı "ulaşılmaz bir kale" olarak tanınmakla birlikte, ileride sahip olacağı önemden henüz uzaktı (Kogian 1924: s. 331; Macler, 1932: 217- 218; Marr, 1921: s. 397). Anı dönemine göre oldukça yoğun nüfuslu bir kenttir. Anı, Kars ve Sürmeli'nin fethini XIII. Yüzyılda yaşayan Genceli Kirakos (olayları abartarak) şöyle anlatıyor: "Anı şehri, ahali ve hayvanat ile dolu idi. Sağlam surlarla muhafaza edilmişti. Hudutları içinde o kadar çok kilise mevcut idi ki, yemin ettikleri zaman: "Anı'nın binbir kilisesi" üzerine' yemin ederlerdi. Bu şehir servet içinde yüzüyordu. Bu refah onu, kibir ve gurura sevk etti"(Kirakos, 1986: s. 258-259). Bu da bize nüfus miktarı hakkında abartılı da olsa bilgi vermektedir. Şehir surlarının içindeki düz alanın tamamı binalarla kaplanmış, kenar mahalleler de onların kuzeyine uzanmıştır. Ev dışında dükkân, han, ambar, hamam, küçük kilise, bezirhane, el işi, çömlekçilik, demircilik gibi küçük sanayinin yapıldığı imalathaneler de bulunmaktadır. Günümüzde ise büyük kiliseleri haricinde, yerleşim alanından yer üstünde kalan pek bir şey yoktur. Şehirde yerleşmelerin yaşanan depremler nedeniyle azalmış olduğu bir gerçektir. Özellikle 1319

(Gündoğdu, 2006: s. 272) ve 1605 (Konukçu, 2003: s. 489-501) yıllarında meydana gelen depremler şehrin önemli derecede yıkılmasına neden olmuştur.

Resim: 2 Charles Texier'in, Ani surlarını gösteren 1842 tarihli gravürü

Bir yanda Arpaçay'ın, öte yanda Bostanlar Deresi'nin yer aldığı arazide üçgen konumdaki bir alana yerleşmiş olan Ani'nin, bölgenin yumuşak tuf taşından oluşan dokusu içerisinde az bir gayretle ve mekanik yollarla oluşmuş birçok mağarayı da sinesinde saklayan bir Ortaçağ şehri olduğu anlaşılmaktadır. Gerek Arpaçay'a bakan eğimli sırtlarda, gerekse Bostanlar Deresi'nin her iki yanında ve bu dereye koy biçiminde oyulmuş vadilerde çok sayıda mağara yerleşimi görülmektedir. Ani etrafındaki kayalık uçurumlar, altta yumuşak tuf, üstte sert bazaltlardan dolayı oluşmuştur, bu durum ise oda kazmak için idealdir. Bu odaların mezar, depo, güvercinlik, ev ve dini yapılar olma fonksiyonları vardır. Ani'yı çevreleyen uçurumlar şehrin batı yanından geçen Alaca vadisinin her iki tarafına kümelenmişlerdir. Burası, eski Tsagkotsadzor yani "Çiçek Bahçeleri" vadisidir (Gündoğdu, 2006: s. 267).

Magazberd kalesi, Arpaçay'ın menderes oluşturduğu bir yerde, kayalık çıkıntıda, Ani'nin dört kilometre güneybatısında bulunur. Burada, belki de VI. yüzyıla kadar da, bir kale bulunması söz konusu olabilir, mevcut yapının büyük kısmı, muhtemelen Ani Hükümdarlığı döneminden kalmaz. XII. yüzyılın sonunda, İberler'in Ani'nin Müslüman hükümdarlarını kovmasıyla, Magazberd ve benzeri kaleler, Ani'nin etrafında koruyucu çember oluşturmuştur. Ani'nin kuzeyindeyse, Yervandaşat başkenti Ermeni kralı IV. Yervand (M.Ö. 220-201) tarafından kurulmuştur.

Resim: 3 Magazberd Kalesi

IV. Yervand, tahta çıktıktan sonra kişisel güvenliği, askeri-siyasi avantajı Aras Nehri'nin akıntısının Armavir'den

(Arpaçay'ın ana kollarından) uzaklaştığından, kışın içme suyu problemi yaşanması nedeniyle Aras Nehri'nin sol kıyısında, Aras'ın Arpaçay'a karıştığı (Khorenatsi'nin Yeraskhadzor olarak adlandırdığı) yerde bulunan bir tepede yeni başkenti olacak olan Yervandaşat'ı yaptırmıştır (Khorenatsi,1980:s.181vd). Başşehrin iç kalesi yüksek surlarla çevrilmiştir. Yervandaşat'ın muhtemel bir muhasarası halinde nehirden su alabilmek amacıyla tepenin içine geçitler yapılmıştır. Kale, harç kullanılmadan devasa taşların demirlerle birbirlerine bağlanmasıyla inşa edilmiştir. Arpaçay Nehri'nin sol yakasına da çiçekler, parklar ve bahçelerle dolu Yervandakert şehri kurulur ve kraliyet ailesi, özlük muhafızları ve hizmetçileriyle birlikte buraya taşınır. Arpaçay'ın sağ yakasında ise dini merkez olarak Bagaran (1045) adlı küçük bir kent yapılır.

5. Şüregel'in Coğrafi Özelliklerinin Savaşlara Etkisi

Siyasi tarihi genel olarak incelediğimizde, coğrafi faktörlerin savaşlarda ne kadar önemli roller oynadıklarını görebiliriz. Devletin politik ve ekonomik güçlerinin tespitinde ve savunma stratejilerinde, genellikle sahip oldukları alanın büyüklüğü dikkate alınmaktadır.

Toprakları büyük ülkeler, bir savaşta düşmanın baskısını artırması halinde geniş arazisi içinde birliklerini düzenli bir biçimde geriye çekip zaman kazanabilirler, böylece yeni birliklerin eğitime, ihtiyaç duyulan tarımsal ve endüstriyel üretime olanak bularak, karşı saldırıya hazırlanabilirler. Savunmada önemli yeri olan toprak büyüklüğünü dikkate almamak, birçok istilacıyı yanıltmıştır.

Alanı değerlendirirken siyasal coğrafyada nüfusu da göz önünde tutmak zorunluluğu vardır. Geniş topraklarına karşılık bir ülkenin nüfus sayısı az ise de bu genellikle bazı güçlükler içeren bir durum yaratır. Toprağı geniş fakat nüfusu az bir devletin iç ve dış güvenliği ve ekonomik kalkınması için gerekli olan ulaşım sistemini geliştirmek ve bunu idame ettirmek hususunda yapacağı harcamalar, nüfus sayısı aynı fakat toprağı daha küçük bir devlete oranla daha çok olmaktadır (Günel, 1994: s.42,43).

Siyasi coğrafya bakımından, bir devletin egemen bulunduğu alanın derli-toplu olması ona ayrı bir değer kazandırmaktadır. Alan, bir daire içine ne kadar girebilirse yani ne kadar daireye benzer bir biçim gösterirse o nispette derli toplu sayılmaktadır. Alanı toplu bir durum gösteren devletlerde siyasal merkezden ülkenin kenar kısımlarına olan uzaklıklar genellikle aynı olduğundan siyasal ve idari hizmetlerin buralara götürülmesi kolaylaşmakta; ayrıca, bu nitelikteki devletlerde siyasal sınırlar nispeten daha kısa olduğundan, savunma konusunda daha az sorunla karşılaşmaktadır.

Savaşlarda yüksek yerlerin savunma açısından ne kadar önemli olduğuna örnek olarak da Urartu Devleti'nin oldukça engebeli ve ulaşılması güç bir bölge olan Doğu Anadolu'da kurulması gösterilebilir. Urartular bu yüzden, doğal savunma imkânından azami derecede yararlanmış ve hatta Asur'a meydan okuyabilmiştir. Van merkez olmak üzere, Doğu Anadolu bölgesinde MÖ IX-VI yüzyıllar arasında bir devlet kuran Urartular da buldukları mevkiinin çok sağlam ve ulaşılmaz olması nedeniyle, uzun süre Asur krallarına baş eğmemişlerdir. Şüregel'deki feodallerin Pers (sonra Sasani) ve Bizans'a karşı direnişleri bölgenin sarp dağlarla çevrili

olmasındandır.

M.S. 482 tarihinde meydana gelen savaşta coğrafyanın önemli rolü olmuştur. Şüregel’de bulunan Nersehâbat denilen yerde iki Kamsarakan Beği (Nerses ve Hrahat) ile birlikte bizzat hücumla geçerek düşman birliklerini geri püskürtür. Ghazar “Orada tepenin daracık yamacında, sayısız düşmanı yere serdiler.” demektedir (Pa’rpec’i, 1985: s. 72).

Dadeos (Sebeos,1985: s. 74) adlı bir kumandanın idaresinde Sasani ordusu Bizans Armenia’sına saldırdı. Şüregel toprağına girdi. Baş Şüregel sahasındaki Bizanslılar geriye doğru çekilip şimdiki Gedikler (Baş Gedik) yakınındaki Akaniş (Akank) ovasında savaştılar (604). Köylüler, Kars çayı yanındaki Ergine kalesine doluşup savunmaya başladılar. Gedikler ovasındaki bu ilk savaşta Bizans kuvvetleri yenildi. Ergine üzerine varan Sasaniler burada bulduklarını kırdı veya tutsak aldı. Ergine kalesine sığınmış olan 33 köyün halkı Azerbaycan’a sürüldü ve Kars ili çabucak istila edildi.

Şüregel coğrafi konumu sebebiyle VII. Yüzyılda Sasani-Bizans-Hazar üçgeninde direnmeye çalışmıştır. Bu devletlerin savaş alanı halindedir. Bölgenin en önemli derebeyleri olan Mamikonlar bu devletlerle zaman zaman savaşmış bazen de herhangi birini desteklemiştir. Korunaklı bir coğrafya olmasına rağmen derebeyliklerin çatışmaları istilaları kolaylaştırmıştır. Özellikle VII. -VIII. ve IX. Yüzyıllarda meydana gelen Mamikon-Bagrat mücadelelerinde bu durum açık olarak görülmüştür. Emevi ve Abbasi gibi devletlerin egemenliğine girmişlerdir. Anı bölgesi çıplak, soğuk ve sakin bir bölgedir. Çıplak dağlarla çevrili geniş bir yüksek yaylada bulunmaktadır. Karşısındaki ova gibi geniş yüksek yaylada Arpaçay yılankavi bir şekilde kıvrıntılar yapan geniş ve derin bir dere yatağı oymuştur. Anı’nın bulunduğu yerde Arpaçay’ının küçük bir kolu küçük bir yarım daire şeklinde bir kavis çizerek derin bir dere yatağı oyup Arpaçay’a açılır. Bu iki dere arasında burun şeklinde dar boyunlu bir kara parçası vardır. Anı iki tarafında dik yamaçlı dere yatakları bulunan bu burun gibi kara parçasının üzerinde kurulmuştur (Hartill,1978: s.198–202).

Resim: 4 Arpaçay

Şehrin etrafını iki sıra halinde kale duvarları çevrelemiş olup, bu kale duvarları yarımada boyun kısmına doğru uzanırlar. Bu çifte kale duvarları şehrin savunmasını sağlamış olup bu savunmanın en zayıf noktası da böyle bir koruyucu duvardan yoksun olan boyun kısmıdır. Şehrin ortasında tepe gibi yüksek bir kaya parçası vardır ve bunun en yüksek kısmında da bir kale kurulmuştur. Aynı tepe üzerinde daha küçük diğer bir kale daha

vardır ve bu ikinci kale, dere yatağından dik bir şekilde yükselip diğer kaleden tecrit edilmiş durumdadır. Şehri kurmak için seçtikleri yer, şehrin savunması ön plana alınarak seçilmiş bir yerdir. Bu şehrin savunma yönünden özellikleri o devirdeki tahkimli diğer şehir ve kalelerde ve bu arada diğer tahkimli Ermeni şehir ve kalelerinde olduğu gibi derin vadilere açılan burun şeklindeki bir kara parçasında kurulmuş olmasıdır. Anı'nın çevresinin beşte dördü orta çağların muharebe şart ve imkânlarına göre zapt edilmesi imkânsız bir kale durumundadır. Fakat geri kalan beşte biri ise bu kısımda savunma su hendeklerine ve kulelere dayandığından nispeten zayıftır. Bu özelliklere sahip olan Anı kenti, korunması en kolay olan kentlerden birisi olması gerekirken bölgenin derebeylik yapısı sebebiyle ve bu derebeylerin Bizans ya da Sasani krallığı ile olan ilişkileri yüzünden bazen el değiştirebilmiştir. Klaviyo, Timur zamanında buraya yaptığı seyahati anlatırken "Anı kalesi, son derece müstahkemi. Kale dağın tepesinde idi ve üç duvarla çevrilmişti. Bütün müdafaa vasıtaları da çok mükemmeldi" demektedir (Klaviyo, 1975: s. 208). Müslüman Arapların da derebeylerle olan ilişkileri sonrası bölgede at koşturdukları ve egemen olabildikleri bilinmektedir.

Şüregel'de Türk egemenliğinin başlangıç tarihi 1064'tür: "Dörtte üçü Aras nehri ile çevrili idi. Öbür taraftan ise çok sert akan bir nehir vardı. Nehre büyük taşlar atılsa bile sürükleyip götürüyordu. Anı'ya giden yol, üzerinde sert ve sağlam taşlardan yapılmış bir surun bulunduğu hendekten geçiyordu. Anı büyük ve ma'mur bir şehirdi. Nüfusu kalabalıktı 500'ü aşkın kilisesi vardı. Sultan Alp Arslan burayı kuşatıp sıkıştırdı. Fakat Müslümanlar buranın fethinden umudu kesmişlerdi. Sultan ahşap bir burç yaptırıp içini savaşımlarla doldurdu. Üzerine mancınıklar ve okçular yerleştirdi. Böylece Müslümanlar surların üzerinden Rumları görebildiler. Allah'ın bir lütfu olarak hiç hesap etmedikleri bir olay meydana geldi. Durup dururken surlardan bir parça yıkıldı. Bu fütuhat ile Alp Arslan bir kumandanı kalabalık bir asker ile Anı'ya bırakıp geri döndü. Gürcü kralı elçi gönderip barış istemiştir." (İbn el-Esir, 1987: X, s.51-52; Müneccimbaşı, 2000: s. 36,37). Arap, Ermeni ve diğer tarih kitaplarında da benzer anlatımlar mevcuttur. Hatta Ermeni vekainameler daha hayali anlatımlar ile Tanrının gazabına uğradıklarını da yazmışlardır.

6. Şüregel'in Coğrafi Özelliklerinin Sosyo-Politik, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Etkileri

İnsan topluluklarının üzerinde yaşadıkları mekânın bahşetmiş olduğu imkânlar ya da tam tersine imkânsızlıklar, o topluluklarının ekonomik faaliyetlerinde birinci derecede rol oynarlar. Toprakları verimli ve sulak bir bölgede yaşayan bir kavmin ekonomik yapısı ile dağlık, çorak ve de kurak bir bölgede oturanların ekonomik faaliyetleri birbirinden çok farklıdır. Örneğin Anadolu, göl ve akarsular bakımından son derece zengin, aynı zamanda akarsu kenarları oldukça verimlidir. Bu yüzden, Anadolu'da yerleşen kavimler, geçimlerini genellikle ziraat yaparak temin etmişlerdir. Doğu Anadolu insanı, diğer bölgelere nazaran biraz farklılık gösterir. Çünkü bilindiği üzere Doğu Anadolu bölgesi yüksek dağlar ve platolarla kaplıdır. Bu ise tarımsal ekonomik faaliyetlere fazla imkân tanımaz. Buna karşılık, sözünü ettiğimiz bu imkânsızlık, Doğu Anadolu'da yerleşen kavimlere bir başka imkân tanımış, daha doğrusu onlara ne işle uğraşmaları gerektiği konusunda yol göstermiştir. Bu meşguliyet hayvancılıktır. Gerçekten, eski çağlardan itibaren bu bölgede oturan toplulukların hayvancılık yaparak geçimlerini temin ettiğini yazılı vesikalar da doğrulamaktadır. Nitekim Asur çivi yazılı kaynakları, bize Doğu Anadolu'nun yetiştirdiği iyi cins atlardan ve demir yataklarından söz etmektedir (Çiğdem,1996: s.23-29). Asur

krallarının, her yıl ilk seferlerini Doğu Anadolu'daki Urartu Krallığı üzerine tertiplemelerinin geçerli bir tek sebebi müteakip seferler için hızlı koşan atlar ve silah yapımında kullanmak üzere demir cevheri temin etmektir.

Bir ülkenin fiziki şartlarının, iklim ve bitki örtüsünün, ırmak ve göllerinin, yeraltı ve yer üstü zenginliklerinin, o memleket üzerinde yaşayan insanların sosyal, siyasal, ekonomik, dini-ve kültürel yaşantılarına yön vereceği muhakkaktır.

Şüregel'de Arşaklılar zamanında yer alan en önemli iki olay, M.S. 301 yılında Hıristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesi (Orbelian, 1864: s. 35; Hewsen, 2001: s. 72; Fryee, 1984: s.232) ve M.S. 400 yılında da bir Armenia ulusal alfabesinin (Khorenatsi, 1980: s.320, Ganjakets'i,1986, s. 25; Kurkjian, 1958: p.132; Koriun, 1981: VII) kabulüdür. Bu gelişmelerin ikisi de Arşak tarihinin önemli dönüm noktaları oldular. Bazı kaynaklara göre, Abgar döneminin bugün artık mevcut olmayan Edessa devleti sayılmazsa Arşaklar dünyadaki en eski Hıristiyan ulus olduğu yönündeki iddiadır. Hıristiyanlığın benimsenmesi o günkü politik ortam ve dengeler nedeniyle koşulların dayattığı politik bir tercihten ibarettir. Hıristiyanlık ülkeye girene kadar, yani pagan (putperest) dönemde Armenia coğrafyasındaki topluluklara özgü alfabe yoktu. Ulusal alfabe, Hıristiyanlık benimsendikten sonra kabul edildi.

Armenia'da alfabenin benimsenmesi ve yazı diline geçiş Arşaklılar döneminin sonlarında ve Sasaniler'in hâkimiyeti altında gerçekleşti. Doğunun Grekleştirilmesi döneminde milli bir Grabar yazısının ortaya çıkışını bizzat Bizans desteklemekteydi. Burada Bizans'ın maksadı İran'a karşı bir güç oluşturmaktı. Bu iki büyük devletin yeniden çatışmasına sebep olmuştur (Ostrogorsky,1995: s.52).

Movses Khorenatsi Arpaçay boylarının tarımından bahsederken Culfa destanında: "Eğer senin boğazın Şara'nın boğazı ise, bizim ambarlarımız Şirak'ın ambarları değildir" diyerek hem bölgenin isminin Şirak olduğu hem de Şirak bölgesinin tarımının iyi olduğu anlatılmaktadır (Khorenats'i 1980: s.12). Bu ifade Şüregel'in toprak verimliliğini göstermesi açısından önemlidir.

Anı şehri aynı zamanda bir darphane idi. Burada basılan paraların üzerindeki resim ve yazılar bize Anı'da kimlerin egemenlik kurdukları hakkında bilgi sunmaktadır. (Barthold, 1997: s. 45) Calayırlı Hüseyin Han'ında 1375 tarihinde para kestirdiği bilinmektedir (Kırzioğlu, 1953: s. 460). Şehrin içinde su menbalarının varlığı kent kültürünün gelişmişliğini ortaya koymaktadır(Klaviyo, 1975: s. 208).

Karakoyunlu ile Timurlular arasında meydana gelen 1421,1428 ve 1435 yıllarındaki savaşları (Tihrani, 1993: s. 83-88) sırasında veya 1436-1438 yılları arasında Karakoyunlu Kara İskender ile Cihanşah (Sümer, 1984: s. 137-143) kardeşlerin saltanat mücadeleleri Anı kentinin harabe olmasına neden olmuş ve bir daha da eski konumuna ulaşamamıştır.

Sonuç

Şüregel'in bir kavşak noktada canlı bir ticaret faaliyetinin yaşanmasına vesile olduğu tarihi bir gerçektir. Bu kavşak nokta Asya vasıtasıyla Uzakdoğu'yu ve özellikle Çin'i batıya bağlamıştır. İpek yolu bunun en canlı örneğidir. Karadeniz ve Trabzon limanından, İran'a ve Anadolu'nun güneyine yani Kilikya'ya oradan da Akdeniz'e bağlanmıştır. Ortadoğu'dan Edessa (Urfa)'ya oradan da Şüregel kanalıyla Hazar denizi ve çevre topraklara ulaşılmış, Asya'dan gelen her tür ticari zenginlik Şüregel topraklarından geçerek Bizans'a ve oradan da Avrupa'ya varmıştır.

Yolların kesiştiği yerde bulunan Şüregel'in başkenti Anı'da bulunan ortaçağ dönemi İslami kitabelerden ticaretin ne denli aktif olduğu görülmektedir. Aynı yollar güzergâhından Hıristiyanlığın geldiği ve bu topraklarda filizlendiği, hatta kendine özgü Gregoryen yani Monofizit inanç sistemini Şüregel'de yaşayan toplulukların meydana getirdikleri aşikârdır. Şüregel toplulukları doğudan gelen Zerdüştlüğe karşı büyük bir direnç gösterirken Bizans'tan gelen Hz. İsa'nın "iki tabiatlı" olduğu anlayışını da reddetmiştir. Özgün bir alfabe olan Grabar alfabesini de Şüregel'de meydana getirmiş ve geliştirmiştir.

Bölgede kurulmuş kentler başta Anı olmak üzere Yervantaşat ve Bagaran Şüregel'in derebey başkentleri olmuştur. Anı bölgede ortaçağın önemli birkaç kültür, ticaret, siyasi kentlerindedir. Bu kentlerin olduğu Şüregel güçlü devletlerin mücadele alanı olmuştur. Tarıma elverişli toprakların varlığı, bu toprakların sulanabilirliğini sağlayan akarsuların bolluğu Şüregel'in yaşanabilir olmasını sağlamıştır.

Şüregel gibi önemli bir kavşak noktada meydana gelen siyasi, kültürel, dini ve ekonomik hareketlilikle beraber savunma açısından önemli bir konumda bulunan Şüregel bölgesi güçlü ve birleşik bir devlete merkez olma şansını yakalamış olsa idi, belki de tarihin en önemli devletlerinden birine mekân olabilecekti.

İnanç turizmi, eko-turizm ve kültür turizmi için uygun bir bölge olan Şüregel'de bulunan tarihi eserler maalesef harabe halindedir. Özellikle Anı kenti Konukçu Hoca'nın dediği gibi ören yeridir. Bir nevi kaderine terk edilmiştir. Anı'da ve çevresinde bulunan eserler kısa sürede restore edilip ortaçağın bu mümbit coğrafyası yeniden verimli hale getirilmelidir. Tarihe ve ülkeye sahip çıkmanın gereğidir.

KAYNAKLAR

Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 9, Haziran 2012, s. 159-173

- Abû Bakr-i Tihrani, (1993). Kitab-i Diyarbakriyya, C. I, Yay. N. Lügal, F. Sümer, TTK, Ankara.
- Adontz, N. (1938) Histoire ancienne de l'Armenie, Brüksel.
- Aknerli, G. (2007) Okçu Milleti Tarihi, Çev. Hrand D. Andreasyan, Yedi Tepe Yayıncılık, İstanbul.
- Barthold, V.V.(1997) "Ebu Said", İ.A, c.IV, Eskişehir: 45.
- Belli, O. (1982) "Urartular" Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, I. İstanbul: 184.
- Belli, O. (1977) Uratular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Budagov, B.E. -Geybullayev, G.E. (1998) Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lüğeti, Bakı. (Çev. H. Türk, M. Tan, F. Söğüt, R. Kocabıyık, Basılmamış lisans bitirme tezi, Atatürk Ün. Erzurum, 2000)
- Brunhes, J. (1925) La Geographic Humaine, Paris.
- Ceylan, A. (2001) Sarıkamış, A.Ü, Fen-Edebiyat Yayınları, Erzurum.
- Çiğdem, S. (1996) Eski Anadolu'nun Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimi, (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum.
- Çilingiroğlu, A. (1980) "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)" An Ar VIII: 191-193.
- Demircioğlu, H. (1993) Roma Tarihi, Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulması, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Demirkent, I. (2001) "İstanbul", İ.A., c.23, TDV, İstanbul:205.
- Dinçol, A. (1980) "Hititler" Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, c.I, Görsel Yayınları, İstanbul: 18-120.
- Ebu'l-Fida (1842) Taqvimü'l-Buldan, Paris.
- El Mesudi (1965) Haz. Yusuf Esad Dağır, Mürücü'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher, C. I, Beyrut.
- Erzen, A. (1992) Doğu Anadolu ve Urartular, TTK Basımevi, Ankara.
- Eslen, N. (2005) Tarih Boyu Savaş Stratejisi, Truva Yayınları, İstanbul.
- Ghazar Pa'rpec'i (1985) History of Armenians trans. Robert Bedrosian, New York.
- Grousset, R. (2005) Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Aras Yayınları, Ankara,.
- Günel, K. (1994) Coğrafya'nın Siyasal Gücü, İ.Ü Basımevi, İstanbul.
- Hartill, L.R. (1978) İnsanlar Böyledir, Çev. ,C.Kevenk, Ankara.
- İbn el-Esir (1987) El- Kamil fi't Tarih, X, Çev.,A.Özaydın, Bahar yayınları, İstanbul.
- İzbrak, R. (1984) Türkiye, M.E. G.S. Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Sümer, F. (1984) Karakoyunlular, C. I, TTK, Ankara.
- Ketin, İ. (1983) Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış, İ.T.Ü Yayınları, İstanbul.

- Kinal, F. (1991) Eski Anadolu Tarihi, TTK basımevi, Ankara.
- Kırzioğlu, M. F. (1953) Kars Tarihi, Işıl Matbaası, İstanbul.
- Klaviyo (1975) Timur Devrinde Semerkanda Seyahat, Çev. Ö.R. Doğrul, Nakışlar Yay., İstanbul
- Koşay H.Z., Turfan, K. (1959) "Erzurum Karaz kazısı Raporu" Belleten say. 23/91, Ankara, s.351.
- Köprülü, M. F. (1943) "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", TTK, Belleten, VII, Ankara: 459
- Ksenophon (1961). The Anabasis, trans. C.L. Brownson, Cambridge.
- Kurkjian (1958) A History of Armenia, Armenian General Benevolent Union of America.
- Lanning, M. L. (1996) The Millitary 100, A Ranking of the Most Influential Millitay Leaders of al Time, Washington.
- Mehmetov, İ. (2009) Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, İstanbul.
- Memiş, E. (1990) Tarihi Coğrafyaya Giriş, S.Ü Yayınları, Konya.
- Memiş, E. (1989) Eskiçağ Türkiye Tarihi, S.Ü Yayınları, Konya.
- Memiş, E. (1987) "İskitlerin Tarihi" , S.Ü.E.F. yayını, Konya: 21-34.
- Memiş, E. (1986) "Anadolu'nun Eski Şark ve Garp Dünyaları Arasındaki yeri", Selçuk Dergisi, Konya
- Müneccimbaşı (2000) Camiu'd-Düvel, I, Yay. Ali Öngül, İzmir.
- Özergin, M. (1915) "Anadolu Selçuklu Kervansarayları" , İÜEF, TD, XV/20: 141-170.
- Pa'rpc'i, G. (1985) History of Armenians, trans. Robert Bedrosian, New York.
- Ramsay, W. M. (1960) Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Çev. M. Pektaş, İstanbul.
- Rubruck, W. (1990) The mission of Friar William of Rubruck: his journey to the court of the Great Khan Möngke, 1253-1255, trans. by Peter Jackson; introduction, notes and Appendices by Peter Jackson with David Morgan, London, (<http://rbedrosian.com/phaint.htm>, 05.06.2007)
- Saraçoğlu, H. (1989) Doğu Anadolu Bölgesi, İstanbul.
- Sevin, V. (1989) "Urartular'a ait Dünyanın En Eski Karayolu", AnAr XI: 47- 64.
- Sevin, V. (1979) Urartu Hükümdarlığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Smbat S. (2005) Cronicle, trans. Robert Bedrosian, New Jersey, (<http://rbedrosian.com/phaint.htm>, 05.06.2007)